

پژوهش پیرامون

نظام دینی و اخلاقی

در مہابھاراتا

دکتر سجاد دھقان زاده

سیمین یاری

ویراستار

امین یاری

پژوهشی پیرامون
نظام دینی و اخلاقی در مه‌بهاراتا

پژوهشی پیرامون
نظام دینی و اخلاقی در مهابهاراتا

نویسندگان

دکتر سجاد دهقان زاده

عضو هیئت علمی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

و

سیمین یاری

دانش آموخته‌ی ارشد دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

ویراستار

امین یاری

سرشناسه	: دهقان زاده، سجاد، ۱۳۶۰ -
عنوان و نام پدیدآور	: پژوهشی پیرامون نظام دینی و اخلاقی در مهابهاراتا/ نویسندگان سجاد دهقان زاده، سیمین یاری؛ ویراستار امین یاری.
مشخصات نشر	: تهران: جوینده، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۱۷۰ ص؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۵۹۱-۸-۴
وضعیت فهرست نویسی: فیبا	
یادداشت	: کتاب حاضر فقط با یک نویسنده (سیمین یاری) توسط انتشارات ارسطو، ۱۳۹۶ (ج، ۱۵۰ ص) فیبا دریافت کرده است.
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: مهابهاراتا -- نقد و تفسیر
موضوع	: Mahabharata -- Criticism and interpretation
موضوع	: اخلاق دینی
موضوع	: Religious ethics
شناسه افزوده	: یاری، سیمین، ۱۳۶۸ -
شناسه افزوده	: یاری، امین، ۱۳۴۲ -، ویراستار
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۷ پ۴/د۹۲۷/۱۱۳۸ BL
رده بندی دیویی	: ۲۹۴/۵۹۲۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۲۸۱۵۳۰

پژوهشی پیرامون نظام دینی و اخلاقی در مهابهاراتا

نویسندگان: دکتر سجاد دهقان زاده - سیمین یاری

ویراستار: امین یاری

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۵۹۱-۸-۴

شمارگان: ۵۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷

انتشارات جوینده: خیابان انقلاب، بین فروردین و اردیبهشت، پاساژ اندیشه طبقه همکف

واحد ۱۱ B تلفن ۶۶۴۸۷۸۳۲

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ ریال

تقدیم به

"امیر علی"، که قوام و دوام حیات خویش را در او می‌بینم.
"آیدا"، که تصویر آینده‌ام در آینه‌ی وجودش، نقش بسته است.

مقدمه.....	۱۳
بخش اول: کلیات	۲۱
فصل اول: مهابهاراتا	۲۳
۱. ادبیات دینی هندویی.....	۲۳
۲. تدوین و ویژگی های مهابهاراتا.....	۲۳
۳. وجه تسمیه ی مهابهاراتا.....	۲۶
۴. ترجمه های فارسی مهابهاراتا.....	۲۷
۵. فصول هجده گانه ی مهابهاراتا.....	۲۸
۶. مهابهاراتا و بهگودگیتا.....	۳۴
۷. شخصیت های اصلی در مهابهاراتا.....	۳۵
۷-۱. کریشنا.....	۳۵
۷-۲. ارجونا.....	۳۸
۷-۳. بودیشتیرا.....	۳۸
۷-۴. بهیما.....	۳۹
۷-۵. نکولا و سهدیو.....	۳۹
۷-۶. درویدی.....	۴۰
۷-۷. کنتی و کارنا.....	۴۰
۷-۸. دهر تراشتر و گاندهاری.....	۴۱
۷-۹. دوریودانا.....	۴۲
۸. وجه تمثیلی و نمادین حماسه ی مهابهاراتا.....	۴۲
۹. خلاصه ی داستان مهابهاراتا.....	۴۶
نتایج و موارد بحث.....	۵۰
فصل دوم: نظام دینی ودایی و مهابهاراتا	۵۱
۱. موضع مهابهاراتا نسبت به وداها.....	۵۱
۲. وجوه مشترک مهابهاراتا و وداها.....	۵۳

۵۵.....	۳. قربانی (یجنا) در وداها و مهابهاراتا، و ارتباط آن با کاست.....
۵۵.....	نتایج و موارد بحث.....
۵۷.....	بخش دوم: نظام دینی در مهابهاراتا.....
۵۹.....	فصل اول: نظام خداشناسی.....
۵۹.....	۱. سیستم خداپرستی.....
۶۱.....	۲. ارتباط خدا با انسان.....
۶۲.....	۳. خدایان برجسته در مهابهاراتا.....
۶۲.....	۳-۱. برهما.....
۶۳.....	۳-۲. ویشنو.....
۶۵.....	۳-۳. شیوا.....
۶۶.....	۳-۴. ایندرا.....
۶۷.....	۳-۵. وارونا.....
۶۷.....	۴. انسان شکل‌انگاری خدایان.....
۶۹.....	۵. اوصاف و ویژگی‌های خدایان.....
۶۹.....	۵-۱. ناتوانی خداوند.....
۷۰.....	۵-۲. اوتار.....
۷۱.....	۵-۳. جایگاه خدایان.....
۷۲.....	۵-۴. خدای اعلی‌تر.....
۷۴.....	۵-۵. نفی بت‌پرستی.....
۷۴.....	۵-۶. آسیب‌پذیری دیوتاها.....
۷۵.....	۵-۷. استجابت دعا توسط خدایان.....
۷۵.....	۵-۸. کلام الهی.....
۷۵.....	۵-۹. فضل الهی.....
۷۶.....	۵-۱۰. قهر الهی.....
۷۶.....	۵-۱۱. شفابخشی خداوند.....
۷۷.....	۵-۱۲. گواه خداوندی.....
۷۷.....	۵-۱۳. رحمت الهی.....
۷۷.....	۵-۱۴. عمارت‌های خدایان.....
۷۸.....	نتایج و موارد بحث.....
۷۹.....	فصل دوم: نظام انسان‌شناسی دینی.....
۸۰.....	۱. خلقت انسان.....

۸۰	۲. ابعاد انسان.....
۸۲	۳. پدیده‌ی کاست و طبقه‌بندی اجتماعی انسان.....
۸۳	الف). برهمن.....
۸۵	ب). کشتریه.....
۸۵	ج). وایشیه.....
۸۶	د). شودرا.....
۸۷	۴. معادشناسی انسان.....
۹۱	۴-۱. مرگ انسان در مهابهاراتا.....
۹۳	۴-۲. بهشت.....
۹۳	۴-۳. دوزخ.....
۹۴	۴-۴. اجتناب ناپذیری مرگ.....
۹۵	۵. رستگاری انسان.....
۹۵	۵-۱. تری مارگه.....
۹۶	۵-۲. احسان کردن از روی اخلاص.....
۹۶	۵-۳. دوری از عیب و نقص.....
۹۷	۵-۴. معرفت.....
۹۹	نتایج و موارد بحث.....
۱۰۱	فصل سوم: جهان شناسی مهابهاراتا.....
۱۰۱	۱. آفرینش جهان.....
۱۰۳	۲. معادشناسی جهان.....
۱۰۳	۲-۱. اعتقاد به جهان آخرت.....
۱۰۴	۲-۲. فرجام جهان.....
۱۰۷	نتایج و موارد بحث.....
۱۰۹	فصل چهارم: علم الاساطیر.....
۱۰۹	۱. اسطوره در مهابهاراتا.....
۱۱۰	۲. اساطیر در مهابهاراتا.....
۱۱۲	نتایج و موارد بحث.....
۱۱۳	فصل پنجم: شعایر دینی.....
۱۱۳	۱. ریاضت.....
۱۱۴	۱-۱. ویژگی‌های ریاضت.....
۱۱۵	۲. قربانی.....

۱۱۷.....	۳. دهرمه.....
۱۱۸.....	۴. شراده.....
۱۱۹.....	۵. دعا.....
۱۲۱.....	۶. طاعت و عبادت.....
۱۲۲.....	۷. روزه.....
۱۲۳.....	۸. غسل.....
۱۲۴.....	۹. سوگند.....
۱۲۵.....	نتایج و موارد بحث.....
۱۲۷.....	بخش سوم.....
۱۲۷.....	نظام اخلاقی مهابهاراتا.....
۱۲۹.....	فصل اول: اخلاق در مهابهاراتا.....
۱۲۹.....	۱. معنای کلی دین.....
۱۲۹.....	۲. معنای اخلاق در مهابهاراتا.....
۱۳۱.....	۳. نسبت دین و اخلاق در مهابهاراتا.....
۱۳۳.....	۴. سرمنشأ اخلاق در مهابهاراتا.....
۱۳۴.....	۵. غایت اخلاق در مهابهاراتا.....
۱۳۶.....	نتایج و موارد بحث.....
۱۳۷.....	فصل دوم: آموزه‌های اخلاقی مهابهاراتا.....
۱۳۷.....	۱. ریته.....
۱۳۸.....	۲. دهرمه.....
۱۳۸.....	۳. محاسن اخلاقی.....
۱۳۸.....	۳-۱. ثواب.....
۱۳۹.....	۳-۲. صبر در برابر تقدیر.....
۱۴۱.....	۳-۳. نیکوکاری.....
۱۴۲.....	۳-۴. حرمت نهادن به زنان.....
۱۴۳.....	۳-۵. خدمت به پدر و مادر.....
۱۴۴.....	۳-۶. تواضع.....
۱۴۴.....	۳-۷. تربیت صحیح فرزند.....
۱۴۵.....	۳-۸. دوستی با مردم از روی صدق دل.....
۱۴۵.....	۳-۹. تصدقات و خیرات.....
۱۴۶.....	۳-۱۰. راستی.....

۱۴۷.....	۱۱-۳. تن در دادن به ضررهای کوچک برای نیل به مقصودی بزرگتر.....
۱۴۷.....	۱۲-۳. عدالت.....
۱۴۸.....	۱۳-۳. بخشش.....
۱۴۸.....	۱۴-۳. مهمان دوستی.....
۱۴۹.....	۱۵-۳. وفای به عهد.....
۱۴۹.....	۱۶-۳. پرهیزگاری.....
۱۴۹.....	۱۷-۳. اخلاقی بودن خداوند.....
۱۵۰.....	۱۸-۳. اخلاقی بودن وظایف کشریه.....
۱۵۱.....	۴. رذایل اخلاقی.....
۱۵۱.....	۱-۴. گناه.....
۱۵۱.....	۲-۴. کشتن فرزندان و خویشان.....
۱۵۲.....	۳-۴. نشستن دهان توسط برهمن.....
۱۵۲.....	۴-۴. نداشتن فرزند.....
۱۵۲.....	۵-۴. بدکرداری و گوش ندادن به حرف پدر و مادر.....
۱۵۲.....	۶-۴. دزدی و راهزنی.....
۱۵۲.....	۷-۴. کشتن برهمن.....
۱۵۲.....	۸-۴. قماربازی.....
۱۵۳.....	۹-۴. استفاده از مال حرام.....
۱۵۳.....	۱۰-۴. خوردن شراب.....
۱۵۴.....	۱۱-۴. غضب.....
۱۵۵.....	۱۲-۴. بدی و دروغ.....
۱۵۶.....	۱۳-۴. ریا و نفاق.....
۱۵۶.....	۱۴-۴. ظلم و انتقام.....
۱۵۶.....	۱۵-۴. آرزوی نفس و حرص و طمع.....
۱۵۷.....	۱۶-۴. غرور و تکبر.....
۱۵۷.....	۱۷-۴. حسد.....
۱۵۸.....	۱۸-۴. سخن ناپرسیده گفتن.....
۱۵۸.....	۱۹-۴. شهوت.....
۱۵۸.....	۲۰-۴. مکر و حيله.....
۱۵۸.....	۲۱-۴. سخن چینی.....
۱۵۸.....	نتایج و موارد بحث.....

نتیجه گیری کلی.....	۱۶۱
منابع و مدارک کتاب.....	۱۶۳
الف : فهرست منابع فارسی.....	۱۶۳
ب : فهرست منابع انگلیسی.....	۱۶۶

مقدمه

برخورداری از متن یا متون مقدّس، از خصوصیات مهمی ادیان به شمار می‌رود. در این متون، کلیات اعتقادات، احکام اولیّه، اخلاق، قوانین و ... به شکل مجمل بیان می‌شود. هندوئیسم به عنوان یک نظام دینی، دارای دو دسته از متون مقدّس است: الف) شروتی^۱ (لفظاً یعنی مسموع و اصطلاحاً به معنای وحیانی) و ب) سمریتی^۲ (لفظاً یعنی به یاد مانده و اصطلاحاً تفسیری). به اعتقاد هندوان، مفاذّ متون شروتی در زمانی نامعلوم و ازلی تدوین یافته و اپوروشیا^۳ یا از سرمنشأ غیر انسانی‌اند. همین ویژگی، اعتبار و مرجعیتی ویژه به این متون بخشیده و وجه اصلی تمایز آنها از متون سمریتی است. امّا متون سمریتی دسته‌ای از آثار بر جای مانده از حکما و اندیشمندان دینی‌اند که در طول زمان به منظور و در توضیح اصول سرمدی مطرح در متون شروتی به وجود آمده‌اند و بر خلاف شروتی‌ها مبدأ انسانی دارند^۴ ("حاتمی گل‌مکانی، ۱۰). یکی از متون اصلی سمریتی، حماسه‌ی مه‌ابهاراتا است (Hiltebeitel, Mahabharata, 9/118).

"مه‌ابهاراتا (بهارات بزرگ) طولانی‌ترین و بزرگترین شعر حماسی جهان است. بنابر سنت مقبول هندویی، این منظومه را شخصی به نام کریشنا دوا‌ی پایانا ملقب به ویاسا^۴ تدوین کرده است، هر چند وجود تاریخی خود او محلّ تردید است (نقیب‌خان، ۶/۱). بسیاری از مورّخین غربی معتقدند نویسنده‌ی مه‌ابهاراتا یک شخص نبوده است و حتّی ویاسا را یک شخصیت افسانه‌ای دانسته‌اند (Bruce, 15). این اثر در یک زمان و توسط یک شاعر سروده نشده است، بلکه با توجّه به ادبیّات و سبک نگارش متفاوت آن، شعرای چندی مضامین آن را در طیّ چندین قرن ظاهراً از ۲۰۰ ق.م تا ۲۰۰م فراهم آورده‌اند (دهخدا، ۱۹۳۱۷).

1. Sruti.

2. Smirti.

3. Apauruseya.

4. Vyasa.

موضوع اصلی مهابهاراتا، بیان نمادین یک نبرد خانوادگی بین پسر عموها (پاندوان و کوروان) است (V.Narasimhan, 19). علت این جنگ و اختلاف، حکومت بر سر سرزمین غنی و حاصلخیزی بوده که امروز ظاهراً در نزدیکی دهلی نو قرار دارد (Buck, 13). اما باید توجه داشت که مهابهاراتا کتابی در حوزه‌ی تاریخ نگاری نیست که به بیان صرفِ واقعه‌ای تاریخی بپردازد، بلکه در اصل، متنی دینی و جزو متون سمییتی است. از این رو می‌توان ادعا کرد که به خاطر شهرت داستان مهابهاراتا در فرهنگ هندویی، نویسنده یا نویسندگان مهابهاراتا آن را ظرف بسیار مناسبی برای بیان ساده و عینی آموزه‌های دینی و اخلاقی هندویی دیده‌اند. به همین خاطر است که در کل این حماسه، ما شاهد مضامین دینی و اخلاقی‌ای هستیم که غالباً مبتنی بر مضامین ودایی است (Hiltebeitel, Mahabharata, 9/ 119). به سخن دیگر، اغلب آموزه‌های دینی و اخلاقی که در وداها آمده است در مهابهاراتا نیز از طریق شخصیت‌های داستان بیان شده‌اند: از جمله‌ی مضامین مشترک بین مهابهاراتا و ودایی می‌توان به آموزه‌ی اوتار (گیتا، ۴/ ۸-۷)، مُکشه (Ganguli, 558)، سیستم طبقاتی وارنا یا کاست (P.lal, 105)، زادمرد یا سمساره (گیتا، ۲، ۲۲؛ و نیز P.lal, 38)، دهرمه (Ganguli, 524)، خدایان یا دئوها (نقیب‌خان، ۱/ ۲۳)، قربانی یا یجنا (نقیب‌خان، ۱/ ۲۰)، بهشت و دوزخ (نقیب‌خان، ۱/ ۲۰-۱۹) و... اشاره کرد.

برخی از هندشناسان، به واقعیت تاریخی این حماسه کمتر توجه داشته و بیشتر، جنبه‌ی تمثیلی و تعلیمی یا تبلیغی آن را مورد نظر قرار داده‌اند؛ برای مثال جنگ میان پسرعموها را جنگ میان دیوان و خدایان دانسته‌اند (Katz, 117). از منظر ایشان، مهابهاراتا وسیله‌ای برای بیان معارف دینی و اخلاقی در قالب حماسه، و مخاطب آن عموم مردم است. دکتر تاراچند مورخ و فیلسوف بزرگ هند، میدان جنگ مهابهاراتا را رزمگاه وجدان بشری تصور کرده که در آن نیکی و بدی همیشه با یکدیگر به مبارزه مشغولند (مظفری، ۱۳۱). تمثیلی بودن برخی مضامین مهابهاراتا از عنوان «جایا» نیز برداشت می‌شود؛ زیرا از مهابهاراتا به عنوان «جایا»^۱ به معنای «پیروزی» یاد شده است و منظور از آن، پیروزی حق بر ناحق است (Hiltebeitel, Mahabharata, 9/ 118).

^۱ Jaya.

به‌گود گیتا که بعدها شکل مستقلی یافته به ظاهر دیالوگی بین ارجونا، شاه پاندوان با ارباب‌رانش کریشناست. محتوای این گفتگو کاملاً فلسفی، اخلاقی، دینی و حتی عرفانی است و در قالب آن تقریباً همه‌ی آموزه‌های اخلاقی و دینی از قبیل خداشناسی، معادشناسی، جاودانگی روح، وظیفه‌ی طبقاتی و اهمیت وظایف شرعی، ردایل نفسانی، جهل انسان و... مطرح شده‌اند.

هندوئیسم اصطلاحی غربی در وصف یک سنت دینی و یک نظام اجتماعی است که در هندوستان پدیدار گشته است. این اصطلاح عملاً عنوان بسیار گسترده‌ای است و طیف عظیمی از باورها و اعمال و مناسک را - از پرستش شماری از خدایان بومی و وطنی گرفته تا اندیشه‌های فلسفی اشخاص بزرگی چون شنکره^۱ را در بر می‌گیرد (پارتریج، ۴۸۹). هم‌چنین این سنت دینی دارای مجموعه‌ای از کُتب یا متون مقدس است که در قالب دو دسته‌ی وحیانی و غیر وحیانی نمود می‌یابند. مهابهاراتا در زمره‌ی متون غیر وحیانی و تفسیری قرار دارد و به شرح و عقلانی‌سازی متون وحیانی می‌پردازد.

مهابهاراتا در سنت هندویی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این حماسه‌ی عظیم جهان، همراه با داستان‌های قهرمانی و حماسی، قوانین رایج اجتماعی و رسوم هندوی آن زمان را توضیح می‌دهد و تفسیر می‌کند. داستان‌های مهابهاراتا شامل قضایای اخلاقی، امور دینی، روش‌های زندگی، احکام و قوانین خاص خود می‌باشد. در این کتاب نیروی قربانی، زهد، تقوا و ریاضت که نمایشگر قدرت فوق‌العاده‌ی برهمنان هندی است با اسطوره‌ها و افسانه‌ها و خرافات، توأم گشته است (نقیب‌خان، ۲۳/۱). با اینکه قسمت اصلی مهابهاراتا داستان یک جنگ بزرگ و شرح علل این حوادث و نتایج آن است لیکن پس از اینکه در طی چند قرن، توسط نویسندگان مختلف سروده شد برهمنان موعظه‌ها، اندرزها و تعلیمات دینی را نیز به آن افزودند. در نظر هندوان سنتی و دین باور، پس از کتب وداها، براهماناها^۲، آرنیکه‌ها^۳، اوپانیشادها^۴، و پورانه‌ها^۱،

^۱ مفسر و مبلغ فلسفه‌ی کلاسیک هندو (وفات ۸۲۰ م). Sankara.

^۲ جزو ادبیات هندو هستند و به جزئیات و اهمیت مراسم عبادی یا یجنا به ویژه مراسم آتش می‌پردازند. Brahmanas.

^۳ تفاسیر عرفانی براهمنه‌ها که زاهدان جنگل‌نشین، تفاسیر خود را بر آن افزودند و در واقع همراه با اوپانیشادها، ملحقات براهمنه‌ها هستند و جزو متون شروتی و مقدس محسوب می‌شوند. Aranyakas.

^۴ تأویلات و تفاسیر ایده‌هایی است که در وداها و براهمنه‌ها آمده است و چهار درون‌مایه‌ی اصلی‌اش عبارت‌اند از: قربانی باطنی، ایده‌ی آتمن یا روح یا خود، برهمن یا وجود الهی غیر شخصی، و خداشناسی یکتاپرستانه. Upanisads.

این منظومه در همبستگی مردم شبه‌قاره‌ی هند مؤثر واقع شده است و مفاد آن برای آنها جنبه‌ی دینی و ملی دارد (همان، ۸/۱). مهابهاراتا، بر اکثر اصول و فروع معتقدات براهمنه‌ی هند اشمال دارد و معتبرتر و بزرگ‌تر و مفصل‌تر از آن، کتابی در این طایفه نیست (جلالی نائینی، مقدمه، ۱۸/۱). هم‌چنین گیتا که ظاهراً آخرین قسمت و مهم‌ترین بخش مهابهاراتا است و در فصول ۲۵ تا ۴۳ دفتر ششم آن یعنی بهیشم پرو^۲ گنجانده شده است پیام اصلی‌اش این است که انسان‌ها باید از قانون دینی و اخلاقی تبعیت کنند؛ اما باید از تمامی ثمرات نیکویی که از پارسایی آنها نصیب‌شان می‌گردد چشم‌پوشند. همه‌ی کارها باید با روحیه‌ی تسلیم نفس و اتکا به پروردگار انجام شود (اسمارت، ۲۱۱/۱). هدف از اصول و فروع و رعایت قوانین اخلاقی و دینی قطعاً دستیابی به نجات و رستگاری است و این آزادی در گرو طرد ثمرات عمل است نه پرهیز از عمل. خردمندان با انجام وظیفه به خاطر پروردگار و نه به خاطر نفع خویش بر قید و بندهای کرمه^۳ چیره می‌شوند و اخلاص در عمل به خاطر خداوند است که نوید نجات را می‌دهد (همان، ۲۰۶/۱). حتی بعد از مرگ انسان، آنچه را که او را همراهی می‌کند عمل خیر است و از طفیل آن عمل، به بهشت می‌رود و اگر گناه همراهش باشد به جهنم راه خواهد یافت (مظفری، ۱۴۵).

وجه دینی و اخلاقی مهابهاراتا کاملاً هویدا است. در این حماسه‌ی عظیم، ارجونا که قهرمان مهابهاراتا است، نماینده‌ی روح فردی و جویای معرفت بشریت، و کریشنا ارابه‌ران، آموزگار اخلاقی/دینی و نماینده‌ی روح کلی است (شایگان، ۲۴۱/۱). کریشنا با اینکه بزرگی و عظمت خود را در گیتا به ارجونا می‌نماید، اما تجسم (اوتار) و ظهور خدای متعال ویشنو، به صورت ارابه‌ران ارجونا، قهرمان حماسه‌ی مهابهاراتا، است که به ارجونا تسلی می‌بخشد و تعلیم روحانی را به وی یاد می‌دهد (اسمارت، ۲۰۵/۱).

^۱ Puranas پوراناها مجموعه‌ی عظیمی از نوشته‌های مقدس هستند که شامل اسطوره‌های مربوط به خدایان هندو و اوتاره‌های ویشنو، خاستگاه‌های کیهان و انسان، زیارت، آیین و منسک، قواعد حقوقی، وظایف کاستی و جز آن‌ها می‌شود.

^۲ Bhisama Parva دفتر ششم مهابهاراتا.

^۳ Karma اعمال و رفتار.

وجه اخلاقی و دینی مهابهاراتا با سیمای وارونا نیز مرتبط است. "وارونا حاکم مطلق است. او را ناظم نظام عالم، و ناموس ایزدی گفته‌اند. ریشه گوهری مفهوم دهرمه است که این دومی بعدها در آیین هندو جایگزین ریشه شد و مراد از آن ناموسی است که به موجب آن، جهان، پایدار و استوار است. ریشه ناموس معنوی و اخلاقی است که ناظم رفتار انسان‌ها با یکدیگر است و چون آدمی مرتکب گناهی شود روی به گرداننده‌ی این نظام جهان یعنی وارونا می‌آورد و از او طلب بخشش و آمرزش می‌کند. وارونا ضامن میثاق‌ها و پیمان‌ها و معاهدات و قول‌هایی است که آدمیان را به هم مربوط می‌سازد" (شایگان، ۱/ ۵۸).

در مهابهاراتا به آموزه‌ها و شعایر دینی بسیاری برمی‌خوریم. به طور مثال، دهرمه، یکی از آموزه‌های مهابهاراتا به شمار می‌رود که هدفش رستگاری و نجات انسان می‌باشد. دهرمه، همان فضیلت است و باعث نجات انسان می‌گردد. سوگند، مکان مقدس، شراده^۱، دعا، عبادت، معجزه، روزه، غسل، تجرد، بهشت، دوزخ و اعتقاد به فرشتگان، جزو شعایر و آموزه‌های دیگری است که در مهابهاراتا، به وفور از آنها یاد شده است. در مهابهاراتا، علاوه بر آموزه‌های دینی، اخلاق نیز یکی از بنیادی‌ترین پدیده‌هایی است که به‌طور ذاتی و فطری در انسان‌ها وجود دارد و همانند دین، باعث کمال معنوی می‌گردد. بنا بر تعریفی، دین عبارت از مجموعه‌ی عقاید، عقود و اخلاقی زندگی است که انسان را به سوی چگونه زیستن و آنچه باید باشد، سوق می‌بخشد. بر حسب این تعریف، اخلاق بخشی از منظومه‌ی دین به‌شمار می‌رود و در تنظیم روابط اجتماعی، تأثیر شایسته‌ای دارد. به تعبیر بعضی از دین‌شناسان، "اخلاق در تعبیر حقیقی و درست، طرح ابعاد اصلی و اساسی شخصیت انسان ایده‌آل است و بحث اخلاقی بحثی است که مسأله‌ی ارزش‌ها را توجیه می‌کند (شریعتی، ۲۷۵). از این منظر، «ایثار»، «علم به خیر و شر» و «تعیین عامل مافوق فردی» (آمر و ناهی)، سه پایه‌ی اساسی اخلاق را شکل می‌بخشد. (همان، ۲۸۵).

به نظر می‌رسد، اخلاق با آن اصول و مباحث عمیق، در ساختار و سامان دهی دین، نقش تعیین‌کننده و با آن ارتباط تنگاتنگی دارد. می‌توان گفت که عنصر اخلاق در

^۱ نوعی عبادت دسته‌جمعی برای آرامش روح اموات است. Shraddha.

تمامی ارکان دین، خودش را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، دین و اخلاق، مؤید و مکمل همدیگرند. ریاضت، صداقت، فضیلت، شجاعت، تواضع، تعالی معنوی، رفتار سنجیده، اندیشه‌ی پسندیده و زبان صادق، ستارگان درخشانی هستند که در آسمان مهابهاراتا می‌درخشند.

در مبحث جهان‌شناسی دینی باید گفت که در مهابهاراتا، جهان توسط ذات یگانه‌ای که خدایی دست‌نیافتنی است و به عقل و فهم شناخته نمی‌شود، ایجاد شده است. آن ذات یگانه (ویشنو)، برهما را آفرید تا واسطه‌ی ایجاد خلق قرار گیرد. در مهابهاراتا از آفرینش ادواری عالم سخن به میان آمده است؛ در پایان هر دوره‌ای از عالم (کالپا)، جهان به سوی پِرا لایا (انحلال) و محو و نیستی می‌گراید تا هنگامی که نوزایش دوباره توسط ویشنو صورت بگیرد.

ضرورت اطلاع از مضامین دینی و مفاهیم اخلاقی مهابهاراتا که این نیز، به معنای شناسایی بخش اعظمی از نظام دینی و اخلاقی هندوئیسم می‌باشد هدف این پژوهش را شکل می‌بخشد. در واقع، این اثر، با استناد به منابع موثق در پاسخ به دو سؤال ذیل، نگارش یافته است:

۱. سرمنشأ اخلاق در مهابهاراتا چیست و آموزه‌های اخلاقی مطرح در مهابهاراتا کدامند؟
 ۲. چه نظامی از خداشناسی و معاد شناسی در مهابهاراتا بیان شده است؟
- اخلاق و مفاهیم کلیدی آن، ارکان و ابعاد خدا شناسی، منظومه‌ی فرضیه‌هایی است که این پژوهش بر آنها مترتب می‌باشد.

اهمیت مهابهاراتا به عنوان یک متن مقدس دینی، قَلت آثار پژوهشی فارسی در زمینه‌ی مهابهاراتا و شناسایی نظام دینی - اخلاقی مهابهاراتا به عنوان بزرگ‌ترین منظومه‌ی حماسی جهان، از دلایل اصلی نگارش این کتاب محسوب می‌شود. البته واضح است که در زوایای مختلف، مقالات و کتاب‌هایی به زبان فارسی نوشته شده است؛ اما آثار مذکور، از دیدگاه الهیاتی و دین‌شناسانه به مهابهاراتا نظر نکرده و مضامین دینی و زوایای اخلاقی آن را به طور مستقل نکاویده است. با اغماض از تعارفات معموله می‌توان گفت که پژوهش حاضر عهده‌دار چنین کاری است و از این نظر، بداعت و نوآوری دارد.

این اثر، حاصلِ پایان‌نامه‌ای است که در «دانشگاه شهید مدنی آذربایجان» با همین عنوان انتخاب و با درجه‌ی عالی، مورد دفاع قرار گرفت. کتاب یاد شده، به دلیل نوآوری در موضوعات مورد بحث و محدودیت منابع، زحمات و اوقات فراوانی به خود اختصاص داد و پس از جرح و تعدیل و بازبینی‌های زیاد، در نهایت کمرِ نشر بر میان بست و شاهد بازاری شد. امید است مورد استفاده‌ی دانش‌پژوهان و دانشجویان شاخه‌ی ادیان و عرفان قرار بگیرد.

خُسن همکاریِ تمامی مسئولین محترم انتشارات جوینده - خصوصاً همدلی و صفای قلب سرکار خانم فرانک جوینده - را ارج می‌نهم و تندرستی و شادکامی آنها را به آرزو خواهیم.

از شکیبایی صفحه‌آرا و هنرمند گرامی آقای علی بیجاد قدردانیم، بهروزی ویراستار این اثر - امین یاری - را از ایزد دادار، مسئلت می‌داریم.

تبریز

دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

دکتر سجاد دهقان زاده - عضو هیئت علمی گروه ادیان و عرفان

سیمین یاری - دانش آموخته‌ی ارشد ادیان و عرفان

بهار ۱۳۹۷ شمسی